

NILAI MORAL WONTEN ING CAKEPAN GENDHING RAMAYANA BAYU BADJRA

MORAL VALUES IN THE GENDHING FROM RAMAYANA BAYU BADJRA LYRIC'S

Dening: Septia Rahmayanti, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Ancasing panaliten menika inggih menika ngandharaken wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral* saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra. Data panaliten ingkang dipunginakaken ing panaliten menika awujud *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing ingkang kaserat wonten ing kertu data. Data panaliten dipunkempalaken ngginakaken cara *simak-catat*, kanthi (1)nyemak *rekaman audio visual* Ramayana Bayu Badjra, (2)nyerat kanthi cara *transkripsi, video* dipunserat supados dados naskah *teks*, (3)maos naskah *teks* kanthi tliti, (4)nglebetaken data ingkang awujud *nilai moral* wonten ing kertu data ingkang sampun dipuncawisaken, (5)*nilai moral* kagolongaken miturut wujudipun, jinisipun, saha cara ngandharaken. Data ingkang kapanggihaken lajeng dipunanalisis kanthi *teknik analisis kualitatif deskriptif*. Caranipun ngesahaken data ing panaliten menika mawi *validitas semantik, reliabilitas expert judgement* saha *reliabilitas intra-rater*. Asiling panaliten nedahaken bilih: (1) wujud *nilai moral* ingkang kapanggihaken wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra cacahipun wonten 24, ingkang kaperang dados 2 gegayutan manungsa kaliyan Gusti, 5 gegayutan manungsa kaliyan manungsa sanes, saha 6 gegayutan manungsa kaliyan dhirinipun piyambak; (2) cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra kanthi cara langsung saha cara boten langsung. Wonten 9 *nilai moral* ingkang dipunandharaken kanthi cara langsung sarta wonten 4 *nilai moral* ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung.

Pamijining tembung: *nilai moral*, gendhing Ramayana.

Abstract

The aim of the research is to explain kind of moral values, type of moral values and its delivery method. Datas of this research are sort of moral values which written in the data card. Datas collected by observe-written technique, through (1) observe to Ramayana Bayu Badjra video record, (2) writing by transcription method, (3) read the text carefully, (4) put the datas in the data card, (5) sort the moral values by kind, type, and delivery method. The result analyzed with descriptive qualitative technique. Data validated with semantic validation, expert judgement reliability and intra-rater reliability. The results showed: (1) there is 24 kind of moral values in the gendhing Ramayana Bayu Badjra lyric's, which classified as 2 kind refers to relationship between human and God, 5 kind refers to relationship between human and others human, also 6 kind refers to relationship between human and ownself; (2) the delivery method classified as direct and indirect. There are 9 kind moral values which delivered with direct method and 4 kind moral values which delivered with indirect method.

Keywords: moral values, gendhing Ramayana.

PURWAKA

Manungsa inggih menika kalebet *makhluk individu* kaliyan *makhluk sosial*. Manungsa kedah *interaksi* kaliyan sesaminipun kangge nglampahi pagesangan wonten ing masarakat. Wonten ing masarakat temtu kemawon wonten paugeran-paugeran ingkang kedah dipunwigatosaken supados saged gesang kanthi ayem. Paugeran-paugeran menika dipunwastani norma. Ananging boten sedaya masarakat saged nindakaken norma-norma kalawau kanthi sae, amargi *tingkat pendidikan, kondisi ekonomi lan sosial*, saha *cara berpikir*. Asiling manungsa nindakaken norma-norma wonten ing pagesangan menika dipunwastani *moral*.

Moral menika gayut kaliyan budi pekerti, saha kaprigelan nemtokaken leres menapa lepatipun tindak-tanduk. Ajaran *moral* menika boten namung gegayutan antawisipun manungsa kaliyan manungsa sanes, ananging ugi gayut kaliyan tumindak ing manungsa dhumateng Gusti, manungsa kaliyan piyambakipun, saha manungsa kaliyan *lingkungan* utawi alam. Piwulang *moral* wonten ing masarakat Jawi dipunwulang kanthi seni, tembang, pitutur, piweling saking tiyang sepuh kanthi turun-temurun.

Wonten ing masarakat Jawi, salah satunggaling wujud kangge njagi *nilai-nilai moral* kasebut kanthi mujudaken karya sastra. Wonten ing masarakat Jawi, gendhing dipunginakaken kangge pangiring pagelaran kesenian tradhisional, kadosta pagelaran tari. Salah satunggalingipun pagelaran tari ingkang

sampun kawentar inggih menika Sendratari Ramayana. Pagelaran Sendratari Ramayana menika mujudaken kesenian Jawi awujud tari, drama, saha karawitan ingkang saged nyawiji wonten ing setunggal panggung kangge nyuguhaken cariyos Ramayana. Salebeting gendhing-gendhing menika ngewrat *nilai-nilai moral* ingkang kathah. Piwulang-piwulang saha *nilai-nilai moral* adiluhung menika ingkang saged dipunugemi dumugi samenika, amargi ngewrat patuladhan saha budi pekerti kangge pagesangan manungsa.

Ewa semanten piwulang-piwulang ingkang adiluhung menika dereng dipunmangertosi dening masarakat. Pramila panaliti badhe niliti babagan *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana. Panaliten menika langkung nengenaken wonten ing cakepan gendhing, amargi menawi namung gendhingipun kemawon awrat anggenipun nemtokaken *nilai-nilai moral* wonten ing salebetipun. Saengga panaliti nengenaken wonten ing cakepan gendhingipun kangge nggampilaken *pemaknaan isi* saha manggihaken *nilai-nilai moral* wonten ing salebetipun. Kejawi *nilai-nilai moral* taksih kathah *nilai-nilai* sanes ingkang saged kapundhut saking Sendratari Ramayana, kadosta *nilai-nilai* kepemimpinan, *nilai-nilai* kepahlawanan, saha *nilai-nilai* nasionalisme saking tokoh utawi saking saben adegan.

Adhedhasar dhasaring panaliten wonten ing nginggil menika cakepan gendhing wonten ing Sendratari Ramayana rumaos prelu dipunteliti saking perangan

wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* ingkang kawrat wonten ing salebeting cakepan gendhing Sendratari Ramayana mliginipun inggih menika cakepan gendhing *kelompok* Ramayana Bayu Badjra.

GEGERAN TEORI

Sastra inggih menika asiling karya manungsa ingkang saged dados sarana kangge ngandharaken piwulang utawi pitedah ingkang saged dipunginakaken minangka pandom wonten ing pagesangan. Bab ingkang saged dipunginakaken minangka pandom wonten ing pagesangan manungsa inggih menika *nilai moral* ingkang wonten ing salebeting karya sastra.

Cakepan gendhing inggih menika karya sastra ciptaning manungsa kanthi syair ingkang dipuntembangaken sesarengan awujud puisi utawi geguritan ingkang ngewrat kasusastran, saha ingkang asalipun saking alat musik gamelan.

Sastra kaliyan *nilai moral* gadhah gegayutan ingkang raket, amargi saben karya sastra menika temtu kemawon ngewrat pesan *moral* ingkang paring seserepan. Pesan *moral* menika saged awujud piwulang, pitutur, ajaran, wejangan, *nilai*, *norma*, saha tumindak ingkang saged dados pandom kangge nemtokaken leres menapa lepatipun tindak-tanduk.

Jinising *nilai moral* inggih menika: gegayutan manungsa kaliyan Gusti, gegayutan manungsa kaliyan manungsa sanes, saha gegayutan manungssa kaliyan dhirinipun

piyambak. Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* inggih menika kanthi cara langsung saha cara boten langsung.

Sendratari Ramayana kalebet seni widya, inggih menika kesenian ingkang ngewrat filfasat saha pendidikan (Abdullah, 1992: 79). Piwulang *moral* saha *norma-norma* wonten ing cariyos Ramayana dipungambaraken wonten ing saben adegan. Pagelaran Sendratari Ramayana menika ngewrat *nilai-nilai moral* ingkang sae ingkang saged dipunginakaken minangka pandom ing pagesangan.

CARA PANALITEN

Jinising panaliten kanthi irah-irahan *Nilai Moral Wonten ing Cakepan Gendhing Ramayana Bayu Badjra* inggih menika panaliten *deskriptif* kanthi *metode kualitatif*, amargi panaliten menika gegayutan kaliyan data ingkang boten awujud angka ananging awujud ukara ingkang wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra.

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral*.

Data ing panaliten menika awujud *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra. Sumbering *data* panaliten menika saking rekaman audio visual pagelaran Ramayana Bayu Badjra. *Data* panaliten dipunkempalaken ngginakaken cara *simak-catat*, kanthi (1) nyemak *rekaman audio visual* Ramayana Bayu Badjra, (2) nyerat kanthi cara *transkripsi*, *video*

dipunserat supados dados naskah *teks*, (3) maos naskah *teks* kanthi tliti, (4) nglebetaken data ingkang awujud *nilai moral* wonten ing kertu data ingkang sampun dipuncawisaken, (5) *nilai moral* kagolongaken miturut wujudipun, jinisipun, saha cara ngandharaken.

Piranti panaliten menika ngginakaken piranti *kartu data*. *Kartu data* menika dipunginakaken kangge nyerat *data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten. Cara menika dipunlampahi supados damel gampang anggenipun *penyeleksian* saha *pengklasifikasian unit* miturut *unsur* jinisipun. Adhedhasar andharan ing inggil menika *kartu data* dipunginakaken kangge nyerat *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra.

Data ingkang kapanggihaken lajeng dipunanalisis kanthi *teknik analisis kualitatif deskriptif*. Metode menika dipunginakaken kangge ngandharaken *data* miturut wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* ingkang dipunpanggihaken wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra. Adhedhasar *analisis kualitatif deskriptif*, *data* ingkang sampun dipunandharaken miturut wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* ugi kedah adhedhasar kaliyan teori gegaranipun. *Data* panaliten ingkang pungkasan dipundamel dudutan kanthi *interpretasi* miturut wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral* saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral*.

Caranipun ngesahaken data ing panaliten menika mawi *validitas semantik*, saha *reliabilitas intra-rater*. *Validitas semantis* menika dipunginakaken kangge manggihaken *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra kanthi mangertos *makna simbolik* saha gayut kaliyan *konteks*. Adhedhasar *validitas semantis* menika *data* ingkang dipunpanggihaken saged valid. *Validitas semantis* dipunginakaken ing panaliten menika kanthi nggatosaken tembung, *frasa*, gatra utawi larik, pada saha *konteks* wonten ing salebeting gendhing.

Reliabilitas ingkang dipunginakaken inggih menika *reliabilitas intrater* saha kanthi cara *ketekunan*. Miturut Endraswara (2004: 164-165), ngandharaken bilih *reliabilitas intrater* (antawisipun panaliti) inggih menika asiling panaliten menika dipunrembag kaliyan kanca ingkang mangertos bab *nilai moral*. *Reliabilitas* salajengipun inggih menika kanthi cara *ketekunan*. *Reliabilitas* kanthi cara *ketekunan* menika panaliti maos teks cakepan gendhing kanthi tliti saha makaping-kaping supados ngasilaken *data* ingkang ajeg.

ASILING PANALITEN

Panaliten kanthi irah-irahan *Nilai Moral* Wonten Ing Cakepan Gendhing Ramayana Bayu Badjra menika ngrembag babagan *nilai moral* wonten ing gendhing. Panaliten menika nлити babagan wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu

Badjra. Sasampunipun panaliten menika dipunlampahi, panaliten menika manggihaken asiling-asiling panaliten. Asiling panaliten menika manggihaken data babagan wujudipun *nilai moral*, jinising *nilai moral* saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra.

Panaliten kanthi irah-irahan *Nilai Moral Wonten Ing Cakepan Gendhing Ramayana Bayu Badjra* menika manggihaken 24 data panaliten babagan wujudipun *nilai moral*, inggih menika:

Jinising *nilai moral* ingkang dipunpanggihaken wonten ing panaliten menika dipunperang dados 3, inggih menika: (a) *nilai moral* ingkang wonten gayutanipun manungsa kaliyan Gusti, (b) *nilai moral* ingkang wonten gegayutanipun manungsa kaliyan manungsa sanes, (c) *nilai moral* ingkang wonten gegayutanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak.

Miturut asiling panaliten menika, wujud *nilai moral* ingkang wonten gayutanipun manungsa kaliyan Gusti wonten 2 werni, wujud *nilai moral* ingkang wonten gegayutanipun manungsa kaliyan manungsa sanes wonten 5 werni, wujud *nilai moral* ingkang wonten gegayutanipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak wonten 6 werni.

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra kanthi cara langsung saha cara boten langsung. Wonten 9 *nilai moral* ingkang dipunandharaken kanthi cara

langsung sarta wonten 4 *nilai moral* ingkang dipunandharaken kanthi cara boten langsung.

Wujud saha Jinis *Nilai Moral*

Gegayutan Manungsa Kaliyan Gusti

Nilai moral gegayutan manungsa kaliyan Gusti inggih menika tumindak saha solah bawa pitados dhumateng Gusti. Manungsa kedah pitados sarta yakin bilih sedaya ingkang wonten ing alam donya inggih menika asil ciptaning Gusti. Sedaya kawontenan wonten ing alam donya menika ugi kadadosan saking kuwasaning Gusti. Manungsa dipuntuntun kanthi cara agami. Wonten ing sedaya agami dipundhawuhaken kangge nindakaken sedaya dhawuhipun Gusti sarta nebihi sedaya ingkang dados *larangan*-ipun. Sedaya tumindaak ingkang dipunlampahi dening manungsa ing alam donya bakal pikantuk piwalesipun saking Gusti Allah, utawi saged kawastanan ngundhuh wohing pakarti.

Kedah Eling Dhumateng Gusti

Pra jawata paring puji

Panandhang enggala purna

Saking pethikan saha andharan ing nginggil menika saged kapendhet dudutan bilih manungsa kedah tansah eling dhumateng Gusti Allah wonten ing kawontenan menapa kemawon, amargi Gusti Allah ingkang nguwaosi alam menika. Kanthi eling, manungsa saged rumaos caket kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Narima Kersaning Gusti

Wus kinodrat pan ginaris dening

Gusti

Kanthi mekaten, saking pethikan saha andharan ing nginggil menika saged kapendhet dudutan bilih manungsa kedah nampi sarta nglampahi takdir ingkang sampun dipungarisaken dening Gusti Allah. Kanthi mekaten, manungsa temtu kemawon saged nampi kanthi legawa sarta saged nglampahi kanthi ikhlas. Ing pungkasanipun manungsa namung saged pasrah dhumateng Gusti Allah, manungsa namung saged memuji supados menapa ingkang dados sedyanipun saged kasembadan. Kadosta Sinta ingkang pasrah nampi pepesthi, amargi rejeki, jodho, lan pati menika saking kersaning Pangeran Kang Murbeng Jagad. Urip menika asalipun saking Pangeran, wangsulipun ugi dhumateng Pangeran.

Gegayutan Manungsa Kaliyan Manungsa

Manungsa minangka *makhluk sosial* boten saged gesang piyambak, dados manungsa mbetahaken manungsa sanesipun wonten ing masarakat. Wonten ing gesang bebrayan, manungsa kedah nggatosaken unggah-ungguh supados saged mujudaken bebrayan ingkang ayem lan tentrem. Kejawi menika, manungsa ugi kedah tulung-tinulung dhateng sesami. Manungsa kedah rukun kaliyan manungsa sanesipun wonten ing pagesangan.

Bebela Dhateng Kautaman

Tanpa mundur mrawasa angkara murka

Satemah saking pethikan ing nginggil saged kapendhet dudutan bilih sedaya manungsa gadhah kawajiban kangge ngajak manungsa sanes dhateng kesaenan. Ampun ngantos nindakaken tumindak ingkang saged nyilakani tiyang sanes. Pramila saking menika manungsa kedah sami ngemutaken lan ngajak dhateng kabecikan.

Tulung-tinulung

Raka prabu tulungana mami

Rangketna Rama Lesmana

Sinta pantes dadya garwa

Saking pethikan saha andharan ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih manungsa gesang ing alam donya boten saged tanpa pambiyantuning tiyang sanes. Pramila manungsa wonten ing donya menika kedah rukun lan tulung-tinulung kaliyan manungsa sanesipun. Manungsa kedah paring pitulungan dhateng sinten kemawon ingkang mbetahaken, semanten ugi manungsa ugi tansah mbetahaken pitulungan saking sanesipun. Tulung-tinulung wonten ing mriki temtu kemawon tulung-tinulung wonten ing babagan kesaenan, sampun ngantos nyilakani tiyang sanes. Kanthi mekaten gendhing menika ngewrat piwulang ingkang nedahaken bilih bantu-biyantu menika tumindak ingkang dados pandoming gesang bebrayan ing masarakat.

Tanggél Jawab

*Ya ta wau Sri Rama kang nedheng
bebadra*

*Manjing jroning wana sinartan
ingkang garwa*

Kanthi mekaten saged kapendhet dudutan bilih tanggél jawab wigatos sanget ing sesambetan antawisipun manungsa kaliyan manungsa sanesipun. Sasanesipun minangka paring pikurmatan, ugi wonten ing salebeting dhawuh menika ngewrat babagan ingkang wigatos, satemah kedah dipuntindakaken.

Tresna Asih

*Lesmana nyartani mrih hayuning
kadang wredha*

Raos tresna menika saged dhateng kaluarga, garwa, sanak kadang saha sanesipun. Katresnan dhateng tiyang sanes, mliginipun dhateng pasangan saged ndadosaken manungsa boten eling kalian piyambakipun, amargi ingkang dipuneling-eling namung tiyang ingkang dipuntresnani. Inggih baku, manungsa anggenipun nandang katresnan menika supados saged mujudaken gesang bebrayan kanthi tata titi tentrem. Kejawi menika raos tresna asih ing salebeting sesambetan antawisipun manungsa kaliyan manungsa inggih menika bab ingkang wigatos sanget. Kados tresna ashipun Ramawijaya dhateng garwanipun, Dewi Sinta. Babagan mekaten mujudaken raos tresna saged damel raos cake ting manah sanajan boten wonten tiyangipun.

Bekti Dhateng Tiyang Sepuh

Netepi bekti mring yayah rena

Manungsa kedah bekti dhateng tiyang sepuhipun, amargi kawajiban manungsa ingkang utama inggih menika netepi dhawuhipun tiyang sepuh. Kejawi menika, menawi boten wonten donga lan raos tresna saking tiyang sepuh manungsa boten saged nglampahi pagesanganwonten ing donya kanthi gampang.

Gegayutan Manungsa Kaliyan Dhirinipun Piyambak

Manungsa gesang wonten ing donya kedah nggatosaken lan nindakaken *nilai moral* ingkang gegayutanipun dhumateng Gusti lan manungsa sanesipun. Kejawi menika manungsa ugi kedah nggatosaken *nilai moral* dhirinipun piyambak. Gegayutan manungsa kaliyan dhirinipun piyambak inggih menika pirembagan babagan salah bawa. Ancasipun *nilai moral* ingkang gayut kaliyan dhiri piyambak inggih menika supados manungsa langkung sae anggenipun nglampahi gesang.

Kendel

*Tanpa mundur mrawasa angkara
murka*

Manungsa kedah gadhah raos kendel ing samubarang perkawis. Kedah tatag, tanpa mundur ngadhepi bebaya ing sangajengipun. Ugi kedah tansah gadhah raos kendel bebela dhateng kautaman sarta kabecikan. Ancasing raos kendel inggih menika supados sedaya

pangajab manungsa sage kasembadan jumbuh kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken.

Ampun Remen Tumindak Culika

Raka prabu tulungana mami

Rangketna Rama Lesmana

Sinta pantes dadya garwa

Manungsa kedah gadhah gegayuhan, supados saged ndadosaken gregeting wonten ing pagesangan. Ananging ingkang langkung wigati lan prelu dipungatosaken inggih menika kadospundi cara anggenipun manungsa nggayuh gegayuhanipun kasebut. Ampun ngantos manungsa ngginakaken cara-cara ingkang boten sae lan saged nyilakani manungsa sanesipun. Amargi saged mujudaken perkawis-perkawis ingkang boten dipunkajengaken. Pramila manungsa kedah nggayuh kekajengan kanthi cara ingkang becik, amargi gegayuhan minangka panjangka dhateng perkawis ingkang langkung inggil tinimbang kawontenan saderengipun.

Aja Mung Melik Gebyar

Iba bingahing manah kula

Tansah caket lan Kidang Kencana

Manungsa sampun ngantos namung ngersakaken menapa kemawon ingkang katingal saking njawi katon gumebyar. Amargi ingkang katon melok menika dereng temtu saged damel bingahing manah. Manungsa kedah saged milih pundi ingkang wonten paedahipun tumrapping gesang. Gesang menika boten prelu ingkang wah, ananging ingkang prasaja lan samadya kemawon.

Kedah Tatag

Eman-eman dhuh sang Dewi Sinta

Yen tan kuwawa nandhang gunging pacoban

Manungsa kedah tatag anggenipun ngadhepi perkawis menapa kemawon ing alam donya. Kanthi gadhah raos tatag, manungsa boten badhe sedhah nalika ngadhepi pacoban. Ananging kosok wangsulipun, manungsa langkung kiyat ngadhepi samubarang perkawis. Raos tatag menika saged ndadosaken manungsa tansaya diwasa.

Boten Kenging Sewenang-wenang

Ingsun tegel bakal ngruda pari paksa

Manungsa gesang ing alam donya menika boten kenging sewenang-wenang kaliyan sesami kados dene Rahwana. Watak sewenang-wenang menika kedah dipuntebihaken supados boten damel susahing liyan. Manungsa gesang menika prayoginipun nindakaken tumindak ingkang sae, boten malah tumindak ingkang ndadosaken susahing liyan kados tumindak sewenang-wenang menika.

Lila Legawa

Dhuh Jawatagung

Mugi kwawi anglampahi

Rila, narima, pepesthi

Manungsa kedah gadhah sipat ikhlas nglampahi menapa ingkang sampun ginaris dening Gusti, amargi rejeki, lair lan pati menika kagunganipun Gusti. Manungsa

kedah narima, amargi manungsa namung saderma nglampahi takdiripun Gusti. Menawi manungsa saged nindakaken lelampahan kanthi ikhlas, saged damel manah menika rila lan boten nggrundel. *Nilai moral* menika mugya saged dados tetimbangan supados anggenipun tumindak kanthi akhlak saha budi pekerti ingkang sae kangge dhirinipun piyambak.

Kedah Eling Dhumateng Gusti

Pra jawata paring puji

Panandhang enggala purna

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan Gusti kalebet cara langsung. Lumantar andharan ingkang kapendhet nalika ing adegan Taman Argasoka. Nalika Sinta diculik Rahwana lan dikurung wonten ing Taman Argasoka, Trijatha saha para dayang tansah paring panglipur saha panyengkuyung dhateng Sinta ingkang dipungambaraken kanthi gendhing ing nginggil. Sinta kedah tansah eling dhumateng Gusti, supados Gusti tansah maringi berkah saengga sedaya pacoban menika enggal pungkasan. Satemah kanthi pethikan “*Pra jawata paring puji, panandhang enggala purna*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral*-ipun.

Narima Kersaning Gusti

Wus kinodrat pan ginaris dening

Gusti

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan Gusti kalebet cara langsung. Lumantar andharan ingkang kapendhet saking adegan Taman Argasoka, nalika Sinta diculik Rahwana lan dikurung wonten ing Taman Argasoka. Trijatha saha para dayang tansah paring panglipur saha panyengkuyung dhateng Sinta ingkang dipungambaraken kanthi gendhing ing nginggil. Gendhing menika minangka Gendhing menika minangka pangeling-eling dhateng Sinta, supados tansah narima menapa ingkang sampun ginaris dening Gusti. Satemah kanthi pethikan “*wus kinodrat pan ginaris dening Gusti*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral*-ipun.

Tulung-tinulung

Raka prabu tulungana mami

Rangketna Rama Lesmana

Sinta pantes dadya garwa

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan manungsa sanes kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet saking adegan Jejereng Alengka. Sarpakenaka ingkang nyuwun tulung dhateng kakangipun, inggih menika Rahwana. Titikanipun saking tembung *tulungana mami*, ingkang tegesipun tulungana aku.

Tresna Asih

Lesmana nyartani mrih hayuning kadang wredha

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan manungsa sanes kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet saking adegan Alas Dandaka. Gendhing menika nggambaraken raos tresna Lesmana dhateng kakngipun, inggih menika Rama.

Bekti Dhateng Tiyang Sepuh

Netepi bekti mring yayah rena

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan manungsa sanes kalebet cara langsung. Lumantar andharan ingkang kapendhet ing babak Alas Dandaka. Awit dhawuhipun Prabu Dasaratha saha panyuwunanipun Dewi Kekayi, Rama kedah ngumbara wonten ing wana salami 14 taun. Rama nglampahi jejibahan menika kanthi iklasing manah minangka tandha tresna saha bekti dhateng tiyang sepuh. Salah satunggaling kewajiban putra inggih menika nindakaken dhawuhipun tiyang sepuh. Satemah kanthi pethikan “*Netepi bekti mring yayah rena*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral*-ipun.

Kendel

Tanpa mundur mrawasa angkara murka

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet saking adegan nalika Rama ndherek sayembara ingkang dipunwontenaken dening Prabu Janaka. Rama saged ngarsani sayembara kasebut lajeng putranipun Prabu Janaka inggih menika Rama dados garwanipun. Gendhing menika nggambaraken raosipun Rama ingkang kendel lawan angkara murka. Satemah kanthi pethikan “*Tanpa mundur mrawasa angkara murka*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral*-ipun.

Kedah Tatag

Eman-eman dhuh sang Dewi Sinta

Yen tan kuwawa nandhang gunging pacoban

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet wonten ing babak Taman Argasoka. Gendhing menika nggambaraken raos panyengkuyung saha pengeling-elingipun Trijatha sarta para dayang dhateng Dewi Sinta. Dewi Sinta kedah tatag lan iklas nandhang pacoban. Satemah kanthi pethikan ” *Eman-eman dhuh sang Dewi Sinta, yen tan kuwawa nandhang gunging pacoban*”, pamaos langkung gampil anggenipun

manggihaken saha mangertosi *nilai moral-ipun*.

Boten Kenging Sewenang-wenang

Ingsun tegel bakal ngruda pari paksa

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet saking babak Rahwana gandrung. Gendhing menika nggambaraken bilih Rahwana badhe ngruda paksa Sinta, menawi Sinta boten purun ngladosi Rama kados garwanipun piyambak. Tumindak ngruda paksa menika salah satunggaling tumindak ingkang sewenang-wenang, saha boten prelu dipuntuladhani. Satemah kanthi pethikan ” *Ingsun tegel bakal ngruda pari paksa*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral-ipun*.

Lila Legawa

Rila, narima, pepesthi

Cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* wonten ing nginggil ingkang wonten gayutanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak kalebet cara langsung. Lumantar gendhing ingkang kapendhet saking babak Sinta obong. Gendhing menika nggambaraken raos iklassing manah Sinta nalika kedah ngobong dhirinipun piyambak. Satemah kanthi pethikan ” *Rila, narima, pepesthi*”, pamaos langkung gampil anggenipun manggihaken saha mangertosi *nilai moral-ipun*.

Bebela Dhateng Kautaman

Tanpa mundur mrawasa angkara murka

Nilai moral saking *data* wonten ing nginggil boten saged dipunpanggihaken kanthi cara langsung, ananging kedah dipunpadosi piyambak. *Nilai moral* saking *data* wonten ing nginggil dipunandharaken kanthi cara boten langsung, amargi kedah mangertos cariyos menika. Wonten ing babak menika, ngandharaken kawontenan siyaganing Rama kangge nglampahi dhawuh Prabu Dasaratha saha mbrantas angkara murka.

Tanggél Jawab

Ya ta wau Sri Rama kang nedheng bebadra

Manjing jroning wana sinartan ingkang garwa

Nilai moral saking *data* wonten ing nginggil boten saged dipunpanggihaken kanthi cara langsung, ananging kedah dipunpadosi piyambak. *Nilai moral* saking *data* wonten ing nginggil dipunandharaken kanthi cara boten langsung, amargi kedah mangertos cariyos menika. Wonten ing babak menika dipuncariyosaken bilih Rama netepi dhawuh tiyang sepuhipun supados ngumbara dhateng wana sadangu 14 taun. Rama nglampahi dhawuh menika minangka tandha tresna saha bekti dhateng tiyang sepuh.

Ampun Remen Tumindak Culika

Raka prabu tulungana mami

Rangketna Rama Laksmiana

Sinta pantes dadya garwa

Nilai moral saking *data* wonten ing nginggil boten saged dipunpanggihaken kanthi cara langsung, ananging kedah dipunpadosi piyambak. *Nilai moral* saking *data* wonten ing nginggil dipunandharaken kanthi cara boten langsung, amargi kedah mangertos cariyos menika.

Aja Mung Melik Gebyar

Iba bingahing manah kula

Tansah caket lan Kidang Kencana

Cara ngandharaken *nilai moral* wonten pethikan ing nginggil ingkang wonten gegayutanipun antawisipun manungsa kaliyan dhirinipun piyambak kalebet cara boten langsung. Pethikan gendhing kasebut minangka raosipun Dewi Sinta saking adegan Alas Dandaka nalika Sinta nyuwun dipuncepengaken Kidang Kencana. *Nilai moral*-ipun boten kaserat kanthi cara langsung, amargi piwulangipun kawrat wonten ing wosing pethikan gendhing kasebut sarta kedah mangertosi cariyos kasebut.

PANUTUP

Dudutan

Sasampunipun panaliti nglampahi panaliten dhateng cakepan gendhing Ramayana Bayu Badjra, kapanggihaken *nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan Gusti Allah, *nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan sesami manungsa, saha *nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan dhiri piyambak.

a) *Nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan Gusti Allah menika antawisipun kedah eling dhumateng Gusti saha narima kersaning Gusti.

b) *Nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan manungsa sanes antawisipun bebela dhateng kautaman, tulung-tinulung, tanggel jawab, tresna asih saha bekti dhateng tiyang sepuh.

c) *Nilai moral* gayutanipun manungsa kaliyan dhiri piyambak antawisipun kendel, ampun remen tumindak culika, aja melik gebyar, kedah tatag, boten kening sewenang-wenang saha lila legawa.

Cara ngandharaken *nilai moral* kaperang dados kalih, inggih menika cara langsung saha cara boten langsung.

a) Cara langsung antawisipun kedah eling dhumateng Gusti, narima kersaning Gusti, tulung-tinulung, tresna asih, bekti dhateng tiyang sepuh, kendel, kedah tatag, boten kening sewenang-wenang saha lila legawa.

b) Cara boten langsung antawisipun bebela dhateng kautaman, tanggel jawab, ampun remen tumindak culika saha aja mung melik gebyar.

Implikasi

Panaliten menika kaangkah saged paring *implikasi* ing pangrembakaning seserepan, mliginipun ing *bidang* sastra. Panaliten menika ugi kaangkah saged paring sumbangsih minangka iguh pratikel kangge mangertosi kadospundi ngandharaken wujud *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara

anggenipun ngandharaken *nilai moral* ing salebeting sendratari Ramayana, mliginipun saking cakepan gendhing wonten ing Ramayana Bayu Badjra.

Pamrayogi

Panaliten menika dipunkajengaken saged paring seserepan dhateng para pamaos ngengingi wujud *nilai moral*, jinising *nilai moral*, saha cara anggenipun ngandharaken *nilai moral* ing salebeting sendratari Ramayana, mliginipun cakepan gendhing saking Ramayana Bayu Badjra.

Taksih wonten perangan sanes ingkang saged katliti malih. Pramila, kangge panaliten salajengipun, panaliti paring pamrayogi dhateng panaliti sanes supados nлити langkung lebet kanthi *pendekatan* sanesipun, umpaminipun *moral* saking paraga ing sendratari Ramayana.

KAPUSTAKAN

Aminuddin. 2009. *Pengantar Apresiasi Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algensindo.

Bertens, K. 1993. *Etika*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.

Budianta, Melani. 2008. *Membaca Sastra: Pengantar Memahami Sastra untuk Perguruan Tinggi*. Magelang: Tera.

De Vos, H. 1987. *Pengantar Etika*. Yogyakarta: Tiara Wacana.

Departemen Pendidikan Nasional. 2002. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.

Djahiri, A. Kosasih dan A. Aziz Wahab. 1996. *Dasar dan Konsep Pendidikan*

Moral. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Direktorat Jenderal Pendidikan.

Endraswara, Suwardi. 2013. *Metodologi Kritik Sastra*. Yogyakarta: Ombak.

_____. 2011. *Metode Penelitian Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: FBS Universitas Negeri Yogyakarta.

_____. 2006. *Budi Pekerti Jawa*. Yogyakarta: Buana Pustaka.

_____. 2004. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widayata.

Hadiatmaja, Sarjana. 2011. *Etika Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah.

Hadiatmaja, Sarjana & Endah, Kuswa. 2010. *Filsafat Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.

Nurgiyantoro, Burhan. 2012. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.

_____. 2005. *Sastra Anak Pengantar Pemahaman Dunia Anak*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.

Purwadi. 2009. *Seni Karawitan*. Yogyakarta: Paradigma Indonesia.

Rahayu, Sri. 1972. *Kesusastraan Lama Indonesia*. Surakarta: Widya Duta.

Ratna, Nyoman Kutha. 2007. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Sayuti, Suminto A. 1985. *Puisi dan Pengajarannya (Sebuah Pengantar)*. Semarang: IKIP Semarang Press.

Semi, M. Atar. 1993. *Metode Penelitian Sastra*. Bandung: Angkasa.

Soedarsono. 1972. *Djawa dan Bali : Dua Pusat Perkembangan Tari*

Tradisional. Yogyakarta: Gajah
Mada University.

Wellek, Rene dan Austin Warren. 1995.
Teori Kasusastraan. Terjemahan
Melani Budianta. Jakarta: Gramedia.

Wiwien Widyowati R. 2009. *Ensiklopedi
Wayang*. Yogyakarta: Pura Pustaka.

Zuriah, Nurul. 2007. *Pendidikan Moral &
Budi Pekerti dalam Perspektif
Perubahan*. Jakarta: Bumi Aksara.